

Steven E. Aschheim

*A holokauszt örök kérdése:
miért épp a németek
és miért épp a zsidókat?!*

Miért pont a németek? Miért pont a zsidókat? – ez a címe a mindig izgalmas és ellentmondásos ellenzéki német történész, Götz Aly nemrég megjelent könyvének.² Egyelőre elfogadom a választát, bár az általa feltett kérdések egyáltalán nem újak. Ez a nyomasztó és összetett kérdés itt van velünk azóta, hogy ismertté vált a *holokauszt, shoah* vagy *végző megoldás* néven emlegetett eseménysorozat. Rengeteg, sokszor ellentmondásos válaszkísérlet született, időnként rendkívül mélyek, máskor nevenségesen egyszerűek, de bele kell törődnünk abba, hogy sosem fogjuk „tudni” a végső választ. Ez azonban nem jelent felmentést a probléma lehető legalaposabb vizsgálata alól. Egy könyvfejezetben nincs lehetőség széleskörű áttekintésre, úgyhogy inkább néhány fontos példára szorítkozom.

Először is tudomásul kell vennünk, hogy itt, Leszek Kolakowski szavaival élve, ideológiai népiertásról volt szó, hogy – legalábbis a döntéshozatal csúcán – nem csupán hasonlesébből (noha, persze, ez is benne volt) vezényelték a tömeggyilkosságot, hanem *filozófiai alapon meg voltak győződve* arról, hogy „az áldozatok metafizikai, történelmi és erkölcsi okok miatt kiérdemelték a pusztulást”³. A korábbi népiertások esetében ez többnyire nem volt jellemző. Az első világháborús örmény népiertás mögött csekély vagy semmilyen ideológiai vagy világnézeti meggondolás nem állt, és az észak-amerikai indiánok kiirtásával kapcsolatban sem mondhatunk mást. Dél-Amerika európai hódítói időnként azzal magyarázták tetteiket, hogy a „benszülötteknek nincs lelkük”, de a tömeggyilkosságoknak nem ez volt az oka. Kolakowski azt is hozzáteszi még, hogy a tömeggyilkosok nem foglalkoztak azzal, hogy elméleteket konstruáljanak tetteik igazolására. Egyszerűen a hatalomvágy, az uralkodni akarás, a földéhség és a kapzsiság volt a hajtóerő. Nyilván az áldozatok „mássága”, feltételezett idegensége is segített legyőzni a gátlásokat, de nem ez volt a fő ok. Természetesen a vallásháborúk tömegmészárlásai-

nak megvolt a maga ideológiai alapja, de az eretneknek legalább lehetőségük volt arra, hogy belásák tévedésüket, megtérjenek és felvegyék a hódítók vallását. A nácik esetében más volt a helyzet: a teljes megsemmisítés volt a cél, mely egyúttal ideológiai alapú kötelesség volt. Mivel minderre a civilizáltak vélt 20. század közepi Európában került sor, ezért nem egyszerűen szükség volt az igazolásra, hanem ez lett a dolog lényege. Máiig nyomasztó kérdés, hogy miként lehet megérteni ezt a megrázó történelmi eseménysorozatot. A következőkben kísérletet teszek a legjelentősebb magyarázatkísérletek némelyikének bemutatására.

Először nézzünk meg, mit mondanak arról, hogy *Miért pont a németek?* Már maga a kérdés feltételez egyfajta sajátos, *kollektív* mentalitást vagy sajátos *nemzeti* választ, egy esszencialista antropológiát, egyfajta csoportlélektant és/vagy sajátos történelmet, mely hajlamossá tette a németeket és Németországot a nácizmusra és a zsidóüldözésre. A különböző korai magyarázatkísérletek a *Sonderweg* [különútas]-elmélethez köthetők. Ezek általában abból indulnak ki, hogy Németország egy sajátos, a nyugattól eltérő, torz fejlődési folyamaton ment keresztül. Meggyőződésük szerint csakis az abnormális, beteges múlt vezethetett a rettenetes végkifejlethez.

Természetesen ennek az elképzelésnek sztereotip csirái már a 19. század végén és az első világháború idején felbukkantak. Már akkor eredendően militánsnak, tekintélyelvűnek, engedelmesnek, pénzsóvárnak, kockafejűnek – és vérszomjasnak tartották a németeket. Azonban csupán az 1960-as években jelentek meg ennek az elképzelésnek tekintélyesebb és tudományosan megalapozottabb változatai. Ezek az elméletek abból indultak ki, hogy Németországot – a nyugattól eltérően – egyfajta kettősség jellemezte: gazdaságilag fejlett, társadalmi és politikai téren viszont elmaradott maradt. E narratíva szerint Németországban elmaradt a sikeres polgári át-

Foto: Kóhányai János

Steven Ascheim és Heller Ágnes Jeruzsálemben (2014)

alakulás, mely Franciaországban, Angliában és az Egyesült Államokban a liberális-demokratikus kormányzás alapjául szolgált.

A *Sonderweg*-elmélet hirdetői szerint ennek ideológiai következménye és kifejeződése volt az az új, regresszív, elsősorban német nacionalizmus, a Voelkisch[népi]-ideológia megjelenése, annak metafizikai-nemzeti gyökereivel, a vér, a föld és az akarat kifejezések szimbolikus használatával, antiurbánus és antiliberalis előítéleteivel, a modernitás elutasításával, továbbá antiszemitizmusával, melynek az volt a lényege, hogy minden rossznak szimbóluma és fizikai megtestesítője a zsidóság.⁴ Számatalan írás jelent meg *Luthertől Hitlerig*⁵ vagy *A romantikusoktól Hitlerig*⁶ és ehhez hasonló címeken, melyek szerzői a nácizmust szinte a német kultúra genetikailag programozott következményének tekintették. Az egyik szerző szerint „a nácik azt mondják, hogy az erő a jog; ezt mondta Spengler, ezt mondta Bernhardi és Nietzsche, ugyanezt mondta Treitsche, előtte Haller, és még korábban Novalis.”⁷ (Meglépő módon Wagner kimaradt ebből a felsorolásból, mások viszont nem feledkeznek meg róla.)

Ma már ezeknek a magyarázatoknak a többsége elfogadhatatlan. A *Sonderweg*-eszme feltételez egy normát, a *normális* vagy *belyes* fejlődésre vonatkozó előfeltevést; eszményképét pedig a demokratikus nyugati liberális államok testesítették meg. Ez utóbbi gondolatmenet egyetlen nyilvánvaló gyengesége az a tény, hogy a nyugati demokráciák jellemző

módon a burzsoázia *ellenében*, nem pedig általuk valósultak meg.

Ezután a „*miért a németek?*”-kérdésre adott válaszzal kapcsolatban három veszélyes csapdára szeretném felhívni a figyelmet. Az első egy teleológiai probléma, mely akkor jelentkezik, amikor az elkerülhetlenség hirdetői lineárisan olvasva a nácizmus eredetét azt mondják, hogy ez a német múlt mélyrétegeiben gyökerezik. Csábító, de túlságosan leegyszerűsítő úgy tekinteni a múltat, mintha az csupán előkészülete, bevezetője lett volna a későbbi eseményeknek. Ráadásul az eszmék nem közvetítők nélkül, szó szerint hagyományozódnak, nem léteznek a jelentések és szándékok egyenesvonalú láncolata; az értelmezések és hatások száma végtelen. Végül pedig, ezek a magyarázatok kizárják a véletlen lehetőségét, és az egyedülálló történelmi folyamatokat azok ismert – ebből következően alapvetően megjósolható – következményeire redukálják. Peter Gay szavaival: „Igaz az állítás, hogy a Harmadik Birodalom a német múltban gyökerezik; az viszont hamis, hogy ez a múlt elkerülhetetlen következménye, a német fa egyetlen lehetséges gyümölcse lett volna.”⁸ Az 1933-ban történtek nem a teljes német történelemnek, kultúrának, hagyománynak és politikának volt a következménye.⁹

Mindez ennek a megközelítésnek egy sokkal komolyabb hiányosságához vezet. Ezek az értelmezések nyújtanak ugyan némi igazolást és valós magyarázatot például a weimari demokrácia összeomlá-

sára, az autoritarianizmusra, az illiberalizmusra, az egyre növekvő nacionalizmusra és a fokozódó antiszemitizmusra, de egyáltalán nem következik ezekből a náciizmus radikális kegyetlensége és a teljes zsidóság (és más népek) globális kiirtására való törekvés annak érdekében, hogy eltüntessék őket a Föld színéről. Ehhez nyilvánvalóan szükség volt további újfajta, speciális összetevőkre, másfajta *indítókra és váltókra*.

Létezik egy híres (sőt, egyesek szerint hírhedt) magyarázatkísérlet a *Sonderweg*-paradigmán belül. Daniel Goldhagen 1996-ban megjelent *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* [Hitler önkéntes hóhérai: a hétköznapi németek és a holokauszt] című munkájában a holokausztot kizárólag az antiszemitizmus prizmáján keresztül, mint a *németek* (és nemcsak a náci) fékezhetetlené vált, hosszan érlelt nemzeti projektjét vizsgálja szemben a sokkal általánosabb vagy univerzálisabb magyarázatokkal (melyeket bizonytalan akadémiai absztrakcióknak nevez). Erre hamarosan még vissza fogok térni. Goldhagen a *végző megoldást* a gyilkos és példátlanul *pusztító* német antiszemitizmus logikus következményének látja, mely mélyen az ország politikai kultúrájában, valamint társadalmi és vallási intézményrendszerében gyökerezik. Állítása szerint a németek túlnyomó többsége már a 19. században magáévá tette ezt a világnézetet. Hitler felemelkedésével ez a megsemmisítést hirdető ideológia szinte tökéletesen összeolvadt a náciizmus pusztító rasszizmusával; a németek túlnyomó többsége *elfogadta* vagy tevékenyen részt vállalt a zsidóság kegyetlen megalázásában és megsemmisítésében. Következtetése szerint a holokauszt a németek autentikus érzelmeit és a többségi akarátat tükrözi.

Ez így azonban túlságosan leegyszerűsítő, és nem ad választ a legfontosabb kérdésekre és problémákra. Az antiszemitizmus kétségtelenül torzít, és valóban jelen volt a 19. és 20. századi Németországban. Szorosan kötődött – mint egyfajta szükséges, ha nem is elegendő feltétel – a zsidók megsemmisítésére vonatkozó döntéshez. Az antiszemitizmus azonban nem egy fenségesen önálló erő megtestesülése volt. Zsidógyűlölet természetesen létezett, de az itt a kérdés, hogy ennek mekkora súlya volt azokban a nehéz időkben, amikor másfajta előítéletek, kirekesztés, erőszak és egyéb tényezők együttesen hozzájárultak egy kontinentális kiterjedésű, precízen végrehajtott népirtáshoz. Amennyiben az állandósult német zsidógyűlölet volt a meghatározó, akkor azt is meg kellene tudni magyarázni, hogy a 19. században és a 20. század első felében miért volt sokkal erőteljesebb az antiszemitizmus nemcsak Kelet-Európában, hanem a

felvilágosodott, demokratikus Franciaországban is, mint a korabeli Németországban. A náciizmusnak a megszállt országokban, nem kétséges, számos aktív és főleg kegyetlen bűntársuk akadt, de nem ők voltak a kitalálói vagy módszeres megtervezői ennek az ördögi projektnek. (A *Generalplan Ost* [Keleti Alapterv] eredendően az összes kelet-európai népet ellenségnek vagy rabszolgának tekintette.) Továbbá, amennyiben a németekben valóban ennyire beleivódott az antiszemitizmus, akkor a náciizmus miatt fogták magukat vissza és hallgattatták el antiszemita retorikájukat 1929 és 1933 között? Természetesen tudjuk, hogy sok náci támogatót esetében nem a militáns, ideológiai antiszemitizmus inkább a következménye, mint az oka volt a csatlakozásuknak.

A kulturális tényezők, a politikai, társadalmi és gazdasági realitások – főleg a német zsidóság esetében – mindig is jóval sokfélebbek és összetettebbek voltak, mint az a leegyszerűsített kijelentés, hogy az összes német antiszemita (és potenciális vérszomjas gyilkos) volt. Mert mivel lehet magyarázni a vegyesházasságok feltűnően magas számát a weimári köztársaság idején? *Az integráció és az asszimiláció, valamint az elutasítás és a viszály együtt hozta létre ezt a homályos valóságot.* A Gestapóról szóló munkájában Eric A. Johnson a éleslátóan világít rá arra, hogy még a náci uralom alatt is számos rendkívül ellentmondásos utasítást adtak ki maguk a hatóságok is, továbbá az *egyszerű németek* kedvesnek és barátságosnak mutatkoztak, ami sok német zsidó számára bizonyult csapdának.¹⁰ Ráadásul, ha ekkora volt az egyetértés, akkor miért igyekeztek az Endlösung titokban tartani? (Ezt erősíti az a tény, hogy rengeteg atrocitásokkal kapcsolatos információ szivárgott ki.)

Egy idő után a tudományos közvélemény Goldhagen nézeteivel szemben inkább Ian Kershaw véleményét fogadta el, mely szerint a nyilvánvalóan a meghatározó tényezők közé tartozott a látens antiszemitizmus mellett az apátia, a passzivitás és a közömbösség – melyek az idegen kisebbségekkel szemben tipikus, főleg válságos időkben. Az aktív gyűlölet helyett inkább a fentiek tették lehetővé az ideológiai elit számára, hogy az antiszemita politikát radikalizálja és népirtásba terelje.¹¹

Ugyanakkor, a *Sonderweg*-eszmé korai megközelítésétől eltérően, a „miért pont a németek és miért pont a zsidókat”-kérdésekre adott válaszkísérletek igyekeznek egyértelműen beazonosítani a népirtó potenciált, hangsúlyozva rejtett indítékokat és az érzelmi alapokat. A már említett Götz Aly új könyvében (sok pontos megfigyelést téve) összekapcsolja a speciálisan német antiszemitizmus kialakulását a 19. századi és 20. század eleji német zsidó-

ság elképesztően gyors gazdasági és kulturális sikerével.

Véleménye szerint a legfőbb ok nem volt más, mint az irigység: a keresztények „megszállottjai lettek annak a gondolatnak, hogy a zsidók rendkívül rövid idő alatt fölébük kerekedtek”. Ennek az irigységnek a gyökerét Aly a sajátos német politikai helyzetben találta meg: abban, hogy Németország politikailag megosztott volt, ebből következően sokkal erőteljesebben jellemezte egyfajta mély és folyamatos kollektív bizonytalanság, mely a nemzeti identitáshoz való túlzott ragaszkodáshoz vezetett. Kétségtelen, hogy az önbizalomhiányhoz kapcsolódó irigység agresszióhoz és a kisebbségekkel szembeni *xenofób hiperszenzitivitáshoz* vezethet. Elfogadhatatlannak tűnt, hogy a zsidók sikerebbnek, gazdagabbnak és intelligensebbnek látszottak.

Aly gondolatmenetének újdonsága, hogy összekapcsolja ezt az irigységet a fajgyűlölet kialakulásával (a náci gondolkodás később alapjával), valamint – és ez még fontosabb és érdekesebb – egy újfajta, egységes nemzetközösség [*Volksgemeinschaft*] definíciója iránti „demokratikus” vágyakozással. Ez a vágykép kollektív biztonságot ígér a bizonytalan világban. Ebben az értelemben – érvel Aly – az irigység eredménye egyfajta *társadalmimobilitás-ellenes* antiszemitizmus volt, mely megalapozta és igazolta a zsidóság tömeges üldözését. A németek hasznot húztak a náci politikából, megkapták a zsidók állását, megkaparintották üzleteiket, tulajdonukat; ez magyarázza az állami zsidóüldözéssel szembeni hallgatásukat és a holokausztban való aktív vagy passzív részvételüket.

Természetesen van ebben valami igazság, de ennek hatása meglehetősen korlátolt.¹² Aly korábbi munkái alapján úgy tűnik, hogy, szerinte, egyfajta racionális haszonelvűség motiválta a gyilkosságokat.¹³ Az anyagi javak iránti vágy is jelen volt, de a meghatározó irigység feltételez egyfajta esszenciális *Sonderweg*-néplelkiséget. A megkésett nemzeti egység kialakulása és a belső töredezettség következménye „a nemzeti identitás veleszületett bizonytalansága”. A bizonytalanság és az *irigység*, továbbá a lemaradás miatt felgyülemlett agresszió tette a németeket potenciális gyilkossá. Aly legfrissebb elképzelése leginkább a divatos „érzelmek történelmének” egydimenziós változata – mely nem más, mint a régi, hitelét veszített pszicho-történelmi megközelítés visszacsempészése a hátsó bejáraton.

A „miért a németek?”-kérdésre Aly meglehetősen leegyszerűsítő választ ad. A tömeggyilkosságok pillanatában – a megszámlálhatatlan gyilkosság elkövetésekor – az irigységparadigma korlátozottsága teljesen nyilvánvaló. Az irigység természetesen

minden osztály- és etnikailag megosztott társadalomban jelen van, de egyikre sem kizárólagosan jellemző és általában nem generál népiirtást. Lehet, hogy irigylem a szomszédom úszómedencéjét, de egész biztos, hogy nem fogom ezért megölni. Fogalmazzunk pontosabban: a népiirtás kontinens méretű célkitűzését vizsgálva nem mondható, hogy az áldozatok többségét, a kelet-európai zsidók tömegét az irigység és a féltékenység miatt pusztították el. Az áldozatokat sokkal inkább a gettók primitív, mocskos, betegségeket terjesztő, veszélyes és undorító lényeinek tekintették, akiktől talán tartottak, de akiket biztos nem irigyeltek. Az irigység aligha magyarázza azt a felfoghatatlan népiirtó szenvedélyt, mely a náci gyilkosokat a háború legvégén arra készítette, hogy a távoli görög szigetekről gyermekeket deportáljanak és csecsemőkre vadásszanak. (Erre a rémisztő kérdésre még vissza fogok térni a fejezet legvégén.) Az európai (és máshol élő) zsidóság majdnem sikeres kiirtása mögötti indokok ennél sokkal összetettebbek voltak. Szükséges még mindig felhívni a figyelmet arra, hogy egy ilyen összetett, soktényezős fejlődésnek nincs egyetlen kielégítő magyarázata?¹⁴

De lépünk tovább! Az említett *Sonderweg*-elméletek megjelenésével egy időben jóval „univerzálisabb” magyarázatok is születtek (és születnek azóta is), melyek megkérdőjelezik egyrészt a speciális „német jelleget”, továbbá az antiszemitizmus kizárólagos motivációját. Ezek helyébe általánosabb társadalmi és kontextuális tényezőket állítanak; a holokauszt számukra egy *emberi lehetőség*. Hátborzongató állításuk szerint hasonló körülmények között bármelyikünkben gyilkos lehet. Ezek az elméletek is a különböző szintek – kezdve az érdekelt elit döntéshozóival, a hivatalnokokon és megfigyelőkön át, egészen a gyilkosságok elkövetőig – meghatározására támaszkodnak.¹⁵

A kritikai *Sonderweg*-megközelítés első ellenzői többsége a meglehetősen apologetikus német konzervatív gondolkodók, a marxisták és a zsidó emigránsok közül kerültek ki; közülük a legnagyobb hatást Hannah Arendt gyakorolta.¹⁶ A konzervatív német történészek – mint például Gerhard Ritter vagy Friedrich Meinecke – továbbra is a határozott nemzeti alapokon állva teljességgel elutasították a német abnormalitásra vonatkozó kijelentéseket.¹⁷

Véleményük szerint a német fejlődés alapvetően egészséges volt. A természetes fejlődést azonban eltorzította az átvett idegen, romboló nyugati kultúra és a modernitás ideológiája. Az első világháború és annak katasztrofális utóhatásai elpusztították a német stabilitást és utat nyitottak a demagógiai káoszra a megengedő tömegkorszakban. Míg ők a

„modernitást” okolták, addig a marxisták szemében a náciizmus csupán a fasizmus egyik megjelenési formáját jelentette, melyet a kapitalizmus válsághelyzetre adott válaszaként ragadtak meg; számukra ennek természetesen nem volt semmi köze a német nemzeti karakterhez.¹⁸ E megközelítések egyike sem foglalkozott kiemelten az antiszemitizmussal vagy a zsidók tömeges meggyilkolásával; a konzervatív történészek a zsidókat az instabilitás okozóinak tekintették. A marxista Franz Neumann – más néven *Behemoth* – 1942-es (!) fasizmusról szóló amúgy rendkívül éleslátó elemzésében azt írja: „az antiszemitizmusban rejlt politikai érték sosem fogja megengedni a zsidóság teljes kiirtását. Az ellenségnek nem lehet és nem szabad eltűnnie; folyamatosan kéznél kell lennie minden szociális és politikai rendszerből eredő baj esetére”.¹⁹

Hannah Arendt ugyancsak elutasította a náciizmus és a népirtás speciális német jellegét, de a többiekétől eltérően az antiszemitizmus és a tömegmészárlás rendkívül komolyan foglalkoztatta. Ennek magyarázata előtt meg kell vizsgálnunk, hogy Arendt miért utasította el a németközpontú magyarázatokat. A katasztrófa oka szerinte a modern társadalom volt, annak nihilista és felesleges jellege jelentette a mozgatórugót. *A totalitarizmus gyökerei*²⁰ című 1951-ben megjelent, azóta klasszikussá vált munkájában Arendt szigorúan kerül minden olyan megjegyzést, mely a német gondolkodás és politika sajátos (normális vagy torz) természetére utalna. A náciizmusban a totális uralom, vagyis a „totalitarizmus” radikálisan új, szélsőségesen modern legjelentősebb politikai projektjének extrém megvalósulását látta. Véleménye szerint ennek születése egyetlen történelmi kultúrához sem kötődik szervesen, maga a 20. század tette megvalósulását lehetségesé. Nem a nemzetisége, hanem általános mivolta jelentett halálos veszedelmet. Arendt szerint a náciizmus „a német és az európai hagyomány kudarcá függetlenül attól, hogy az jó vagy rossz volt”. 1945-ben még ennél is radikálisabban védte a német kultúrát, amikor kijelentette: „Luther vagy Kant, Hegel vagy Nietzsche egyáltalán nem felelős a koncentrációs táborokban történelemért”²¹; a kontinuitáson nem lehet számon kérni egy egészen újfajta népirtó mentalitás felbukkanását. A magyarázat inkább a régi stabilizáló keretek felbomlásában, a radikálisan új társadalmi és politikai rendszer kialakulásában, a példátlan imperialista terjeszkedésben, valamint a minden korábbi korlátot való átlépés és a „minden lehetséges” bűnös vágyában keresendő.

A kontinuitás hagsúlytalansága Arendt antiszemitizmus-elemzését is jellemzi. Véleménye szerint azok, akik elfogadják az *örök* zsidógyűlöletet, azok

képtelenek megmagyarázni a holokauszt példa nélküli természetét, és azt, hogy miért csak egyszer, a történeleme egy adott pillanatában fordult ez elő. Ugyanakkor a *Sonderweg*-elmélet hirdetőivel szemben Arendt nemcsak kimerítően elemzi az antiszemitizmust, hanem a világpolitika és a náci totális uralomra való törekvésének viharos középpontjába állítja azt.²² Arendt antiszemitizmussal kapcsolatos történelemfelfogása is meglehetősen sajátos és elmentmondásokkal teli. A korai zsidó hatalommal, privilegizált helyzetükkel és az abszolút hatalommal való népszerűtlen szövetségükkel kapcsolatos véleménye az antiszemitizmus kialakulásával kapcsolatban egyfajta zsidó felelősségre is utal. Ez megegyezik a zsidó tanácsok náciikkal való kollaborációjának vádjával, melyet a későbbi, az *Eichmann Jeruzsálemben* című könyvében fogalmazott meg. Mindkét kijelentését széles körben támadták és kritizálták.²³ Számunkra most az a fontos, hogy a náciizmus és a náci antiszemitizmus eredetét, jellegét, továbbá pusztítását vizsgálva Arendt nemcsak határozottan elutasította a *Sonderweg*-megközelítést, hanem sokkal általánosabb alapok és *univerzális kategóriák* lefektetésére törekedett. Úgy vélte, hogy a zsidógyűlölet megléte nem volt elegendő feltétel a népirtáshoz. Egyik tanulmányában úgy fogalmazott: „Az antiszemitizmus nem adhat teljes magyarázatot sem az európai zsidóság végzetére, sem a halálgyárak működtetésére”²⁴; magának a gyilkos ösztönnek volt egyfajta belső logikája és dinamikája.

Goldhagen megközelítésével szemben Arendt nem volt hajlandó a náci rémtetteket a szélsőségesen antiszemita német gyilkosok és a zsidó áldozatok leegyszerűsítő ellentétpárjaként vizsgálni. Meggyőződése szerint a népirtás módszere és természeté meghaladta az antropológiai alapú megközelítést, és ragaszkodott ahhoz, hogy a holokauszt *univerzális* léptékű magyarázatokat és morális kérdéseket vet fel.

Arendtet minden bizonnyal megdöbbenően Goldhagen tanácsa, mely szerint „a náci korszak előtti és alatti német antiszemitizmus vizsgálóinak úgy kell megközelíteniük kutatásuk tárgyát, ahogy az antropológus vizsgálja az ismeretlen, történelem előtti népeket és azok hiedelemvilágát, de legfőképpen meg kell szabadulniuk attól az előfeltevéstől, hogy a németek mindenfajta idealizmusban otthon vannak és főleg saját maguk ideális felfogásától.”²⁵

(Zárójelben hozzátenném, hogy a holokauszttal kapcsolatos felháborodásunk oka szemben áll Goldhagen állításával. Nincs nagy jelentősége, de valahogy sokkal kevésbé botránkoztatja meg az embereket a történelem előtti népek kegyetlensége.

Éppen az a tény váltja ki a dühödt felháborodást, hogy a holokauszt a világ egyik legtanultabb társadalmának volt a műve – az Einsatzgruppen [Operatív Csoportok] számos tagja rendelkezett doktori fokozattal vagy folytatott korábban bölcsészeti tanulmányokat.²⁶ Kiterjedt irodalma van ennek a témának, és rengetegen foglalkoznak azzal a – meglehetősen eurocentrikus – felfogással, mely szerint kulturált gyilkosok ölték a művelt áldozatokat.)

De most térjünk vissza Goldhagenhez! Ő nem kifejezetten Arendt nézeteire, hanem arra az egyre szélesebb körben terjedő tendenciára reagált, mely, véleménye szerint, olyan tudományos egyszerűsítésekkel és univerzális absztrakciókkal operál, mint például a *modernitás*, a *bürokratikus gyilkosság*, a *gonosz banalitása* vagy éppen a *hatalomnak való engedelmesség*. Mind az érvényben lévő értelmezések, állítólagos tanulságok és *üzenetek* esetében azt feltételezik a holokausztról, hogy ez kifejezi a *partikuláris német* és *zsidó* tényezők, valamint az általános vagy univerzális *humán dimenzió* közti feszültséget (vagy lehetséges szintézist), és ez meghatározza azt, hogy miként kell értelmeznünk ezt az előttünk álló hatalmas problémát. (E könyvben többször is foglalkozom a mindenhol jelenlévő *partikuláris–univerzalista* feszültség különböző aspektusaival.)

Akik szélesebb alapokon szeretnék értelmezni a holokauszt történetét, azt hangsúlyozzák, hogy nemcsak a *németek*, hanem a németek által megszállt országok lakói közt is jócskán akadtak gyilkosok. A francia hatóságok például már a német vagy náci rendelkezések előtt igyekeztek megszabadulni a külföldi zsidóktól. Európa szívében mindennaposnak volt mondható az idegen népcsoportok és etnikumok tagjai ellen irányuló önkény és gyilkosság. A *holokauszt előtt*, a spanyol polgárháború kapcsán Simon Weil indulatosan azt írja, hogy egyetlen résztvevő, még a baloldaliak sem mutattak „felháborodást [...] vagy legalább némi rosszallást a felesleges vérontás miatt. A férfiak meleg, bajtársi mosollyal nyugtázták egy-egy pap vagy *fasiszta* gyilkolását [...], amikor a világi vagy a spirituális hatalom kirekeszti az emberek egy csoportját azok közül, kiknek élete értéknek számít, akkor lesznek, akik természetesnek tekintik a gyilkosságot. Amikor büntetlenül, szégyentelenül lehet ölni, akkor lesz, aki megteszi, és lesz, aki mosolyogva biztatja a gyilkost. Akinek ellenérzése támad, az elrejtje és elfojtja, nehogy gyengének és nőiesnek tartsák. Mint ha valamiféle mérgezés lenne, mely ellen nincs orvosság [...] Senki sem volt immunis. Épp ellenkezőleg, találkoztam olyan komoly francia férfiakkal, akiknek amúgy eszükbe se jutott volna embert ölni, ám ott boldogan részt vettek a vérfürdőben.”²⁷

Egyre zavarba ejtőbbek azok a tanulmányok, amelyek a tömeggyilkosságoknak a *nem német*, hanem helyi vagy egyetemes jellegét hangsúlyozzák. E szerzők szerint számtalan dolog motiválhatta a gyilkos mechanizmus működtetőit (a döntéshozóktól a középszintű adminisztratív gyilkosokig, a meggyőződéses SS-tisztektől egészen a *bétköznapi* férfiakig és nőig, akik a hierarchia legalján elvégezték a piszkos munkát), indokaik közt jelen volt a látens vagy nyílt antiszemitizmus, de nem feltétlenül ez volt az egyetlen vagy legfőbb érvük. Pontosán tudjuk, milyen rettentő sok nem-német vett részt ezekben a mocskos akciókban. Szinte az összes megszállt országban akadtak *önkéntes hóbérok*. Számtalan szerző próbálta másként értelmezni a holokausztot anélkül, hogy túlhangsúlyoznák az antiszemitizmust vagy az egyedi *német* jelleget. Raul Hilberg például azzal érvel, hogy a zsidóellenes érzelmek sokszor inkább magyarázták, mintsem okozták az elkövetett kegyetlenségeket.²⁸

Szinte közhellyé vált Hannah Arendt észrevétele, mely szerint egy banális bürokrata gondolkodás nélkül vállalhat tömeggyilkosságot²⁹, és legalább ilyen ismert Stanley Milgram rémisztő kísérlete, mellyel a hatalomnak való engedelmesség mélységes gyökereit demonstrálta, és rámutatott arra, hogy ez még akkor is működik, amikor az illető nem ért egyet a paranccsal.³⁰

Ennek a nézetnek a legjelentősebb szószólója azonban Christopher Browning volt. Az 1978-ban megjelent tanulmányában azt állítja, hogy a náci külügyminisztérium zsidóellenes bürokratait se nem az antiszemitizmus, se nem a fanatikus engedelmesség motiválta, csupán a jó öreg karrierizmus és az a vágy, hogy semmi se ejtsen foltot kényelmes köztisztviselői pályájukon.³¹ Híres tanulmányában³² Browning azt a járulékos folyamatot demonstrálja, melynek következtében a többségében középkorú, munkásosztálybeli, hamburgi *egyszerű* férfi Lengyelországban, 1942-ben tömeggyilkossá válik és mind nagyobb kegyetlenséggel gyilkol zsidó férfiakat, nőket és gyermekeket. Mindez nem annyira az ideológiai meggyőződésnek, sokkal inkább a csoportkonformitásnak, a hatalomföltésnek, a butító alkoholnak és annak a folyamatnak volt köszönhető, mely dehumanizálta, rutinná tette (egyszerűen hozzászoktatott a gyilkoláshoz) és racionalizálta a rémtetteket. (Goldhagen éppen ezzel a nézettel szemben írt az *egyszerű németek*ről.)

Világosan szeretnék beszélni ennek a még általánosabb felfogásnak az alkalmazásáról. Nem hihető, hogy az érintettek zsidóellenes érzelmei és sztereotípiái ne játszottak volna szerepet – végül is a zsidók „a kötelezettségek és felelősségek körén

kívül álltak” (73.) – sokkal inkább úgy fest, hogy ez a tényező integráns részévé vált annak a komplex, dehumanizáló folyamatnak, mely végül ilyen tettekhez vezetett.³⁵ A holokauszt kétséget kizáróan antiszemita vállalkozás volt. Kell ezt még magyaráznunk?! Azonban a népirtásra éppen azért kerülhetett sor, mert egy végtelenül kegyetlen háború idején zajlott, és mert a lelkesítő *Ostpolitik*, a partikuláris helyi és nagypolitikai összefüggések, érdekek, valamint viselkedési formák mindezt *humán* lehetőséggé tették. „A holokauszt elkövetőinek vizsgálata teljességgel lehetetlen, és csupán egysíkú karikatúrát tud felmutatni az a kutató, aki [...] nem próbálja a tömeggyilkosokat *humán* nézőpontból megérteni – írja Christopher R. Browning, majd hozzáteszi: a holokauszt során alapjában véve individuálok gyilkoltak emberi lényeket.³⁴

Egy másik nézőpontból kiindulva Timothy Snyder legutóbb azzal érvelt, hogy „Az antiszemitizmus nem ad teljes magyarázatot az *Einsatzgruppen* tagjainak viselkedésére. 1938-ban Ausztriában és Csehszlovákiában az *Einsatzgruppen* tagjai nem gyilkolták a zsidókat. 1939-ben Lengyelországban az *Einsatzgruppen* tagjai több lengyelt, mint zsidót öltek meg. Még a Szovjetunióban sem csak zsidókat, hanem a fogyatékkal élőket, a cigányokat, a kommunistákat és egyes területeken a lengyeleket is ölték. Egyetlen németnek (vagy kollaboránsnak) sem volt kizárólagos feladata a zsidók megsemmisítése [...] A gyilkosok embereket öltek.”³⁵ Másról azt írja, hogy „helyes a holokausztot a náci ideológiához kötni [...], de nem szabad megfelekedni arról, hogy a gyilkosok közt nagyszámmal voltak olyanok is, akik nemhogy náci, de németek sem voltak”. A korábban szovjeturalom alá került különféle nemzetiségeket nemcsak a hagyományos antiszemita érvelés, de számos helyi és politikai tényező motiválta. Ezek közül is kiemelkedő hatása volt a „judeobolsevizmus” jelszavának. Ez elválasztotta a zsidókat a Szovjetunió többi polgárától és ez utóbbiak némelyikét saját bűnös múltjától. A zsidók lemészárlása, birtokaik és javaik elrablása egy olyan társadalmi osztályt teremtett, melynek tagjai hasznat húztak a német megszállásból és egyfajta társadalmi felemelkedést reméltek a német jövőtől. Snyder szerint a zsidók tömeges lemészárlása egyfajta közös *termék* volt, melyben összetalálkozott a szovjet elnyomás alatti nacionalizmus a náci elvárásokkal.³⁶

A közömbösség és a hagyományos antiszemitizmus egyaránt hozzájárult a pusztítás viszonylag akadálymentes kivitelezéséhez, de fontos leszögezni, hogy ezeknek a tényezőknek egyike sem volt felelős a végső megoldás kieszelésében és végrehaj-

tásában. A fentiek ráadásul semmit sem mondanak az ideológia- és politikacsinálók legfelsőbb szintjének háttérmotivációiról és a szűk körű elit érdekeiről, melyek elindították azt az eseményt, mely elképzelhetővé és elfogadhatóvá tette a zsidók kiirtásának gondolatát. Mindig is itt mutatkozik a vakfolt a *funkcionalista* iskola gondolatmenetében, melynek képviselői – helyesen – a rendszer többszereplős jellegét, továbbá a *végső megoldás* esetleges, nagymértékben ideológiamentes tapogatódzását hangsúlyozzák. Az egészet tekintve azonban az ilyen magyarázatok csupán látszólag szólnak a szélesebb háttérről, a tágabb összefüggésekről és mentális rendszerekről, melyek meghatározták a döntéseket, irányították az akciókat és létrehozták azt az atmoszférát, melyben megszülettek a döntések és lehetővé váltak a korábban elképzelhetetlen mértékű kegyetlenségek.

Másként fogalmazva az itt a kérdés, hogy miként vállhatott ez elképzelhető és elfogadható lehetőség? Nyilvánvalóan ennek kell az elemzés legfontosabb, elsődleges kérdésének lennie.

Látszólag mindenki egyetért abban, hogy Hitler mániákus és démonikus zsidóképe jelentette a legfőbb mozgatóerőt. Ez a zsidókról alkotott kép beleillett Hitler tágabb világképébe, mely egy teljességgel faji alapon álló, antiliberalis és antiracionális világnézet volt, melyben a létezés lényege a fajok harca a szükséges *Lebensraum* [élettér] megszerzése érdekében, melyhez hozzátartozott a keleti élelmszer- és nyersanyagtartalékok megszerzése, valamint lakosságának kegyetlen leigázása és rabszolgamunkára kényszerítése. Snyder ellentmondásosan (és túlságosan divatosan) Hitler globális, sőt, a világmindenségre kiterjedő ideológiáját *ökológiainak* nevezte, melyben a zsidóság szélsőségesen kártékony szerepet játszott. A zsidóság egy alapvetően természetellenes erőt, a *természet vértelenségét* jelentette. Teljes kiirtásukra a bolygó megmentése érdekében volt szükség, mivel a zsidók, absztrakt, racionális és etikus gondolkodásukkal egyfajta *antiraszt* képviseltek, mely megzavarja a fajok természetes rendjét, fenyegetést jelent ezek természetére, valamint a fajok dominanciáért és felsőbbbségért vívott küzdelmére.

A Reichssicherheitshauptamt [Birodalmi Biztonsági Főhivatal] magáévá tette és egy idő után gyilkos akciók formájában radikalizálta ezt a világnézetet. Ezek a férfiak ekkor már nem egyszerű államhivatalnokok voltak, munkájukkal kizárólag a Volk [a nép] védelmét szolgálták. Werner Best szerint az intézmény feladata „a német Volkskörper [néptest] politikai egészségének alapos vizsgálata, a betegség korai, első tüneteinek felismerése, a

pusztító baktériumok azonosítása [...] és bármilyen eszközzel való kiirtása” volt.³⁷

Az ilyen fanatikus meggyőződés nyilvánvalóan szélsőséges volt. Azonban Hitler és a náci elit ideológiája nem a semmiből született. Régi, ismerős építőelemei megtalálhatók a 19. és 20. század eleji európai – és, persze, német – magas és népi kultúrában, valamint a politikai gyakorlatban. Ezek a háttérismeretek talán, legalább részben, segítenek megismerni nemcsak azt, hogy mi vezetett a gyilkos végkifejletig, hanem azt is, hogy miként és hogyan válhatott elfogadhatóvá – vagy legalábbis lehetőségnek tekinthetővé – egy ilyen világnézet embermilliók számára.

Milyen építőelemekből állt ez az építmény? Nem tudjuk itt részletesen bemutatni az összes tényezőt – ezzel sok kötetet kellene megtölteni – csupán az irányokat fogjuk felvázolni. Az építőelemek közé tartozott a szociáldarwinizmus és annak eszméi: a küzdelem, az elfajzás, avagy degeneráció és a megújulás, másként regeneráció; az egészség és a betegség, a szépség és a rútság, a normális és az abnormális sztereotípiái³⁸; a kegyetlen gyarmatosító kultúra és az imperialista rendszer; az életfilozófia megjelenése, mely elutasította a *természetellenes* racionális gondolkodást; a bűnös nietzscheánus ragaszkodás ahhoz, hogy *mindent szabad* és az ehhez társuló, a határok meghaladására vonatkozó kísérlet parancsolat; a rasszizmus különböző megnyilvánulásainak terjedése; az eugenetika tudománya; a tőkés és polgári rend hanyatlása az első világháborút és a weimari korszakot követően; a szükségtelen erőszak megváltó kultusza, melyhez egy a radikálisan új Férfi (vagy Nő) és egy Új Társadalom megteremtésének eszméje társult; és, persze, az antiszemitizmus, annak összes álcázott formájával.

Hitler és a náci elit, a döntéshozók és a végrehajtásért felelős hivatalnokok sosem látott módon összeolvasztották ezeket a hozzávalókat és egy mind radikálisabban túlteljesítő projektet hoztak létre belőle. Ezek szolgáltatták a felhatalmazó közeget, mely azután a hagyományos zsidógyűlöletet totális népirtássá alakíthatta. Nem kétséges, hogy a démoni antiszemitizmus élte ezt a vállalkozást. A teljes megsemmisítés csupán a zsidóságra vonatkozott, de mivel ez a német megújulás és áttelepítés általános eugenetikai (avagy Snyder szavaival *ökológiai*) kérései közt zajlott, ez együtt járt egy sor kirekesztő intézkedéssel, többek között beteg és fogyatékkal élő németek tömeges sterilizálásával és elgázosításával, cigányok gyilkolásával, a lengyel értelmiség szinte teljes megsemmisítésével, a homoszexuálisok üldözésével és kivégzésével, valamint 1941 és 1944 között 7 millió Oroszországban élő civil megölésével.

Nem a hagyományos zsidógyűlölet belső ereje volt az oka annak, hogy elvállalták ezt a teljesen új, szisztematikusan népirtó megdicsőülést, hanem sokkal inkább az, hogy az antiszemitizmus, a totális háború idején, összeolvadt az árja felsőbbrendűség, a rabszolga- és alsóbbrendű fajok eszmerendszerével. A holokausztot annak a tabudöntő, biopolitikai folyamatnak a részeként kell vizsgálni, melyben ez jelentette a legvégső határt. Mindez, Timothy Snyder (némileg eltérő kontextusban szereplő) megfogalmazása szerint „egy teljesen újfajta destruktív politikát teremtett és új ismeretekkel szolgált az ember tömeggyilkosságra való képességéről.”³⁹ Raul Hilberg így írt erről az új tudásról: „Ontani kellett a vért. Ez a tett, ez a munka – nem maradhatott befejezetlen. Ez egy monumentális méretű történelmi mérföldkő. Ez nem egy epizód, ez egy cselekedet volt. A résztvevők a vég közepén megéreztek a végső megismerést. A tettesek egy tiltott tájat bámultak. Auschwitz sötét kunyhóiban [...] ezek az örök valami végsőt éltek át. Elérték a tapasztalás [*Erlebnis*] legvégső határát. A tettekből egyedülálló tudás lett, mivel a felfedezés szenzációja megismételhetetlen.”⁴⁰ Saul Friedländer pedig azt írja, hogy sosem szabad jelentéktelennek tekinteni az antiszemitizmus meghatározó jelentőségét, azonban a tömeggyilkosságok döbbenetes dimenziójához az ideológiamentes, mérgezett [*Rausch*] elmeállapot is hozzájárult. Az elkövetőket – írja – „elragadta a vágy, hogy minél nagyobb tömeget gyilkoljanak, egyfajta különös eufóriát okozott az egyre nagyobb és nagyobb tömegek lemészárlása.”⁴¹

Eddig lehet eljutni. Egy történész nem mondhatja az ocsmány eseményekről – bár sokan megteszik –, hogy ez *túl van* a történelmen, hogy ez egy felfoghatatlan metafizikai rejtély, mely, metaforikusan, egy *másik bolygón* történt meg. Épp ellenkezőleg, mivel a végső megoldás egy szekuláris, humán történet volt, mely egy adott, meghatározható időben, egy konkrét – rendkívül törekeny – térben zajlott, ezért ebben az esetben is alkalmaznunk kellene azokat a szabályokat és módszereket, amelyek az egyre kifinomultabb és önreflexívebb történetírói gyakorlatunkat általában irányítják.⁴² Talán még ennél is mélyebben megérthetjük egyszer a történetek *hogyanját*. A *miért* megragadása azonban egy másik probléma. Mert bármennyire is közel járunk a válaszhoz – ezt a célt sosem szabad feladni –, mintha mindig kicsúszna a kezünk közül. Lehet, hogy már eljutottunk az ilyen humán – más (a történészek számára kényelmetlen) szóval ördögi – motivációk és cselekedetek megértésének határához.⁴³

Ha létezik is egy ilyen határ, ha meg lehetne találni a megmagyarázhatatlan dolgok *fekete dobozát*,

akkor is érdemes lenne valami magyarázatot találni arra a szervezett, modern vadászmániára, mely a náciakat motiválta 1944 júniusának végén, amikor 2200 legkülönbözőbb korú zsidót deportáltak Rodosz szigetéről a 2000 kilométerre lévő Auschwitzba – mely többre került, mint maga a katonai akció.⁴⁴ A megértésre való képességünk határát jelzik a tömeges csecsemőgyilkosságok.⁴⁵ A gyerekek irgalmatlan vadászata, célratörő üldözése és legyilkolása szó szerint felfoghatatlan. Utóbb az egyik gyermekgyilkos elmondta (észre sem véve, milyen ironikus, amikor az *együttérzéséről* beszél): „Arra törekedtem, és lehetőségem is volt rá, hogy csak gyermekeket lőjek agyon. Az történt, hogy az anyák kézen fogva vezették kicsinyeiket. A mellettem álló ekkor lelőtte az anyát, én meg a hozzá tartozó gyereket. Azzal győztem meg magam, hogy az anyja nélkül úgy sem maradt volna életben. Azzal nyugtattam meg a lelkiismeretemet, hogy tulajdonképpen felszabadítottam azokat a gyerekeket, akik az anyjuk nélkül biztosan meghaltak volna.”⁴⁶ Mások azt magyarázták, hogy ha nem ölik meg az összes gyermeket, akkor a következő generáció fellázad és bosszút áll.

Bárhogy is hangzik a kifacsart érvelés, de mindig jelen van a megszállott vadászösztrön, a sötét odukban való kutakodás, a gyors (és gyakran büszke) elkapás – mindez azóta is felfoghatatlan.

Ennek a ravasz, elszánt vadászmániának legpontosabb – teljességgel fikciós – ábrázolása Quentin Tarantino *Becstelen brigantyk* (*Inglorious Basterds*) című filmjének első jelenete. Elérve a korlátokat, talán a művészethez, az irodalomhoz és a filmhez kell fordulnunk, hogy bemutassuk a humanitás és az embertelenség azon szintjeit, melyek logikus és racionális érvekkel elérhetetlenek.⁴⁷ És még ekkor is szomorúan el kell fogadnunk Primo Levi kijelentését, mely szerint az ilyen pillanatokban legvégül – nemcsak az áldozatok számára – nincs válasz a *miértre*.⁴⁸

Margitta Nóra fordítása

JEGYZETEK

- ¹ Ennek a tanulmánynak alapjául az az előadásom szolgált, mely 2015 novembere és 2016 októbere között született a Central Michigan Universityn, a dublini Trinity College-ban és az antwerpeni Institute of Jewish Studiesban.
- ² A könyv teljes címe: *Why the Germans? Why the Jews? Envy, Race-Hatred, and the Pre-History of the Holocaust* (New York, 2014). Az eredeti német kiadás 2011-ben jelent meg.
- ³ Leszek Kolakowski: *Genocide and Ideology*. Ez az írás az *Is God Happy?* (London, 2012) című esszégyűjteményben jelent meg, lásd pl. 75.

- ⁴ Ennek alpműve: George L. Mosse: *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich* (New York, 1964).
- ⁵ William McGovern: *From Luther to Hitler: The History of Fascist-Nazi Philosophy* (Boston, 1941).
- ⁶ Lásd például Peter Viereck: *Metapolitics: From the Romantics to Hitler* (New York, 1941) című munkáját.
- ⁷ R. Butler: *The Roots of National Socialism* (London, 1941), 277.
- ⁸ Peter Gay: *Freud, Jews, and Other Germans: Masters and Victims in Modernist Culture* (New York, 1978), 9.
- ⁹ Ezt a kérdést *Nazism, Normalcy, and the German Sonderweg* címen foglaltam össze, ez a *Times of Crisis: Essays on European Culture, Germans and Jews* (Madison, 2001) című esszékötetemben jelent meg.
- ¹⁰ *Nazi Terror: The Gestapo, Jews and Ordinary Germans* (New York, 1999).
- ¹¹ German Popular Opinion and the „Jewish Question”, 1939–1943: Some Further Reflections, in A. Paucker, ed., *The Jews in Nazi Germany, 1935–1945* (Tübingen, 1986).
- ¹² Ezt részletesen cáfolja Gavriel D. Rosenfeld cikke, mely a *Jewish Review of Books*-ban jelent meg *Why the Germans?* címen (2015, Tél).
- ¹³ Aly ebben a szellemenben írt előző munkáit Dan Diner kritizálta az *On Rationality and Rationalization: An Economic Explanation of the Final Solution* című írásában, in *Beyond the Conceivable: Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust* (Berkeley, 2000).
- ¹⁴ Aly könyvét a *Holocaust and Genocide Studies*-ben ismertetem (Volume 30, Number 2, Fall 2016), 365–368.
- ¹⁵ Michael Wildt azt írja, hogy „minél inkább törekszünk arra, hogy az üldözést és pusztítást ne csupán Hitler vagy egynéhány bürokratikus hivatal, hanem a német társadalom számtalan csoportja és intézménye tetteinek tekintsük, annál árnyaltabb képet kaphatunk majd az elkövetőkről. Az elkövetkező kutatások nem egy uralkodó tettetstípus előfeltevésén, hanem a különböző szereplők és intézmények, a népiértés előre eltervezett szándéka és a strukturális feltételek, az ideológia, továbbá az egyének előre megfontolt és alkalmi erőszakos cselekedeteinek elemzésén fog alapulni.” In Michael Wildt: *An Uncompromising Generation: The Nazi Leadership of the Reich Security Main Office*. (Madison, 2009), 8.
- ¹⁶ Itt kérem az olvasók megértését. Az alábbi szerzők némelyike a következő, *Dialectic of Enlightenment* című fejezetben is szerepelnek. Mivel a két fejezet fókuszusa és kontextusa különböző, ezért egészen más okokból hivatkozom rájuk.
- ¹⁷ Meinecke: *The German Catastrophe* (Boston, 1950), eredetileg németül jelent meg 1946-ban. Lásd még Ritter: *The German Problem: Basic Questions of German Political Life, Past and Present* (Columbus, 1965), mely először németül jelent meg, 1962-ben.
- ¹⁸ A marxista megközelítések áttekintését lásd Pierre Aycobergy: *The Nazi Question: An Essay on the Interpretations of National Socialism* (New York, 1981), 4, és 9. fejezet.
- ¹⁹ Behemoth: *The Structure and Practice of National Socialism* (New York, 1944), 125.
- ²⁰ (Budapest, Európa, 1992.)

- ²¹ Hannah Arendt: Approaches to the German Problem. In *Essays in Understanding, 1950–1954* (New York, 1994), 108–109.
- ²² A *The Origins* I. részét teljes egészében ennek a témának szentelte. A témával kapcsolatban lásd még Hannah Arendt: *The Jewish Writings*, ed. Jerome Kohn and Ron H. Feldman (New York, 2007).
- ²³ Lásd Leon Wieseltier: Understanding Anti-Semitism, (*The New Republic*, October 7, 1981) című kritikáját továbbá Shlomo Avineri: Where Hannah Arendt went wrong (*Haaretz*, 3 March, 2010) című írását.
- ²⁴ Hannah Arendt: Social Science Techniques and the Study of Concentration Camps, in *Essays in Understanding*, op. cit., 235.
- ²⁵ *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (New York, 1996), 45.
- ²⁶ Michael Wildt: *An Uncompromising Generation*, op. cit., főleg 79-től.
- ²⁷ Alfred Kazin idézi Weil George Bernanoshoz írt sorait, in A Genius of the Spiritual Life, *New York Review of Books* (18 April 1996), 21.
- ²⁸ Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews* (Chicago, 1961), 653–662.
- ²⁹ Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. (Budapest, Osiris, 2000).
- ³⁰ *Obedience to Authority: An Experimental View* (New York, 1974).
- ³¹ Christopher R. Browning: *The German Foreign Office and the Final Solution: A Study of Referat DIII of Abteilung Deutschland* (New York, 1978).
- ³² Christopher Browning: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York, HarperCollins, 1992).
- ³³ E folyamat legmeggrázóbb tanulmánya, Gitta Sereny felzaklató könyve, melynek címe: *A sötétség felé – Az euthanáziaától a tömeggyilkossáig*, Treblinka egykori parancsnokának, Franz Stangl szavait elemzi. Gitta Sereny: *Into That Darkness: From Mercy Killing to Mass Murder* (New York, 1974), 200–202.
- ³⁴ Browning írását lásd: German Memory, Judicial Interrogation, Historical Reconstruction címen, in Saul Friedländer (ed.): *Probing the Limits of Representation: Nazism and the Final Solution* (Cambridge, 1992), 27. és *Ordinary Men*, op. cit., xx.
- ³⁵ Timothy Snyder: *Black Earth: The Holocaust as History and Warning*. York, Duggan Books, 147. [Magyarul *Fekete föld. A holokauszt: múlt és fenyegető jövő* címen jelent meg (Budapest, XXI. Század Kiadó, 2016).]
- ³⁶ *Ibid.*, 185. és 163.
- ³⁷ Wildt, op. cit., az idézet: 9.
- ³⁸ Erről lásd George L. Moose úttörő és máig érvényes munkáját, melynek címe: *Nationalism and Sexuality: Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe* (New York, Howard Fertig, 1985).
- ³⁹ Timothy Snyder: *Black Earth: The Holocaust as History and Warning* (New York, Duggan Books, 2015), xiii.
- ⁴⁰ Raul Hilberg: German Motivations for the Destruction of the Jews. *Midstream* (June 1965), 36.
- ⁴¹ Saul Friedländer: The Final Solution: On the Unease in Historical Explanation. In *Memory, History, and the Extermination of the Jews of Europe* (Bloomington, 1993), 110.
- ⁴² Lásd a *History and Memory* (Volume 9, Numbers 1/2, Fall 1997) című Saul Friedländerrel szóló tanulmányomat.
- ⁴³ Itt sokkal inkább arra utalnék, amit Friedländer a „történelmi magyarázat kényelmetlenségének” nevez, és nem annyira azokra a problémákra, amelyek a *Probing the Limits of Explanaton: Nazism and the Final Solution* (Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1992) általa szerkesztett kötetében bukkannak fel a valóság posztmodern felfogásával kapcsolatban, melynek, szerinte, elsődleges funkciója a narratív elbeszélésben és a retorikai választásban van. Ezzel szemben Friedländer azt állítja, hogy a valóság és a katasztrófák modern jelentése volt az, ami az új hang keresését generálta, ahelyett, hogy azt a speciális hangot használata volna, mely megkonstruálta ezeknek a katasztrófáknak a jelentését. Én itt csak azt állítom, hogy még az új hang és új stratégiák mellett is meg fog maradni egy bizonyosfajta értetlenség (persze, lehet, hogy ez minden történelmi magyarázatra igaz – ám ezzel a bonyolult kérdéssel itt nem áll módunkban részletesebben foglalkozni.)
- ⁴⁴ Lásd Dan Diner: *Beyond the Conceivable* (op. cit.) című könyvének *On Rationality and Rationalization: An Economic Explanation of the Final Solution* című fejezetét (147–148.).
- ⁴⁵ Csecsemőket természetesen nemcsak a náci gyilkoltak. Legutóbb, Mianmarban a muszlim rohingya kisebbség gyermekei voltak az áldozatok. Nyilván az arányok mások, de a máglyára dobált csecsemők és a kivégzőosztag elé állított tizenévesekről szóló beszámolók sem kevésbé botrányosak. Lásd Nicholas Kristof: Did genocide destroy this village. In *New York Times* (December 16–17, 2017), 9. Vannak azonban akik nem értenek egyet ezzel a véleménnyel. Egy kolléga megjegyezte, hogy az elkövetők szemszögéből veszélyt jelent, hogy a felnövő gyermekek esetleg bosszút akarnak állni, az öregekre viszont ez nem áll. Az idős emberek válogatás nélküli megszárlása – véleménye szerint – még a csecsemőgyilkosságnál is felfoghatatlanabb.
- ⁴⁶ Christopher R. Browning: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York, 1992), 73.
- ⁴⁷ Az ábrázolás talán meggyőző, de az is igaz, hogy a történetírással szemben a művészet nem tesz fel kérdéseket és nem építi be saját korlátait az alkotásba. A megértés lehetőségeinek és korlátainak a felismerése szükséges ebben az összefüggésben. Ezt Moshe Lapintól tanultam.
- ⁴⁸ Valójában a *hogyan* és a *miért* közti szakadék nem is olyan mély, mint amilyennek látszik. Ezzel kapcsolatban Raul Hilberg azt írta, hogy: „egyetlen munkámat sem kezdtem nagy kérdésekkel, mivel csupán kis válaszokat találnék. Inkább az apró dolgokra, a részletekre kérdezek annak reményében, hogy ezekből majd képes leszek összerakni és létrehozni egy formát vagy egy képet, mely, ha nem is ad magyarázatot, de esetleg leírja, pontosabban bemutatja azt, ami végbement.” Az idézetet lásd Aaron Cutler: Site of Memory: Claude Lanzmann's Shoah Project. In *Los Angeles Review of Books* (April 8, 2014).